

УДК 323.21+378(477)

**ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
ДЕМОКРАТІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ:
СОЦІАЛІЗУЮЧІ МОЖЛИВОСТІ ВИЩОЇ
ОСВІТИ****FORMING POLITICAL CULTURE
OF DEMOCRACY IN MODERN UKRAINE:
SOCIALIZING OPPORTUNITIES HIGHER
EDUCATION****Фабрика А. А.,**

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії, політології та міжнародних відносин, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені В. Винниченка (Кропивницький, Україна), e-mail: allafabryka@rambler.ru

Fabryka A. A.,

Candidate of sociological sciences, Assistant Professor of the Department of Philosophy, Political Science and International Relations, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University (Kropivnickiy, Ukraine), e-mail: allafabryka@rambler.ru

В статті досліджуються соціалізуючі можливості сучасної вищої освіти щодо формування політичної культури демократії в Україні. Було встановлено, що за умов технократичної моделі вищої освіти, яка впроваджується, такі можливості зведені до мінімуму й мають лише ймовірнісний характер. У зв'язку з цим, можна очікувати формування політичної культури з надзвичайно низьким рівнем політичної грамотності у тієї частини населення, яка займає важливі позиції в суспільстві й здатна здійснювати вплив на інших. Це матиме ряд негативних наслідків для практичної реалізації ідеї демократії в Україні.

Ключові слова: демократія, політична культура, політична соціалізація, вища освіта, еліти, медіа, маніпуляція.

The article deals with the socializing possibilities of modern higher education in shaping the political culture of democracy in Ukraine. It has been found that, under the current technocratic model of higher education, such opportunities are minimized and only probabilistic. In this regard, one can expect the formation of a political culture with an extremely low level of political literacy of the part of the population that holds important positions in society and is able to influence others. This will have a number of negative consequences for the practical implementation of the idea of democracy in Ukraine.

Keywords: democracy, political culture, political socialization, higher education, elites, media, manipulation.

Останнім часом в соціально-політичних та гуманітарних науках з'явилася значна кількість праць, присвячених переосмисленню феномену демократії, визначенню та аналізу її вразливих сторін. Великі ідеали демократії є привабливими для народів багатьох країн світу. Проте, процес демократизації, котрий передбачає впровадження формальних демократичних інститутів, всезагального виборчого права, політичних партій, виборної законодавчої влади, далеко не завжди призводить до очікуваних результатів. У значній мірі це пов'язане у тому числі й з тим, що різними суспільствами надто важко приймаються більш тонкі компоненти демократії, зокрема, демократична політична культура. Політична культура змінюється відносно повільніше, ніж суспільно-політичний устрій. Діа-

лектика їхніх відносин вирізняється складністю зв'язків та цілою системою опосередковуючих ланок. Разом з тим, саме політична культура визначає характер функціонування елементів демократичної політичної системи. На неї покладається роль залучення членів суспільства до цінностей демократії, формування у них інтересу до політичного життя та зацікавленості участі в політиці, надання знань, необхідних для раціональної політичної поведінки та успішної політичної діяльності, сприяння творчому розвитку таких знань та вмінню застосовувати їх в політичній практиці. Засвоєння/формування політичної культури забезпечує процес політичної соціалізації, який у вузькому сенсі являє собою свідоме та цілеспрямоване впровадження політичних цінностей, переконань, навиків та ін. за допомогою відповідних соціальних інститутів, серед яких значне місце посідає освіта. Сьогодні в Україні інститут освіти зазнає значних перетворень. Сучасні освітні реформи пов'язані з фундаментальними змінами структурних та змістових складових освіти, що також перевизначає й її можливості щодо політичної соціалізації на кожному освітньому рівні. "Лідери думки", агенти політичної соціалізації, майбутні управлінці усіх рівнів у різних галузях виробництва та сфери послуг, кандидати у представники місцевої та державної влади тощо, виходять з середовища вищої освіти. Дослідження можливостей сучасної української вищої освіти щодо політичної соціалізації у зв'язку з зазначеними вище змінами дозволить зрозуміти, яка політична культура може бути сформована та оцінити перспектив демократії в Україні (як один з критеріїв).

Дослідженням питань української політичної культури та демократії займалися, зокрема, М. Ф. Головатий, який вивчав проблеми формування політичної культури молоді в контексті трансформаційних процесів українського суспільства; Ю. І. Кравченко – розглядав політичну культуру та політичну свідомість як детермінанти розвитку демократично-орієнтованої держави; О. Л. Толочко – вивчав стан та перспективи демократизації політичної культури в українському суспільстві на шляху до ЄС; О. М. Кондратець – розглядав політичну культуру як чинник демократичних перетворень; О. О. Поліщук – досліджував електоральний ракурс української політичної культури в контексті демократичної перспективи; та ін. У період з 2004 по 2014 рр. у фахових журналах України було надруковано кілька статей, присвячених аналізу ролі освіти у процесі демократизації української політичної культури. Зокрема, праця С. Г. Рябова "Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства" (2004 р.), Д. Черняк – "Політична освіта як один з чинників демократизації суспільства" (2011 р.), А. А. Зуйковської – "Політична культура і пріоритети громадянської освіти в Україні" (2012 р.), В. Андрущенко – "Демократична культура особистості: проблеми формування" (2014 р.) та ін. Разом з тим, практично немає праць, у яких було б здійснено спробу зрозуміти, як сучасне реформу-

вання вищої освіти може вплинути на українську політичну культуру та які умови це створить для реалізації ідеї демократії в Україні.

У зв'язку з цим, *метою* даної статті є: дослідити соціалізуючі можливості сучасної вищої освіти щодо формування політичної культури демократії в Україні. Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних *завдань*: 1) визначити компоненти демократичної політичної культури, на формування яких найбільшим чином впливає безпосередньо вища освіта; 2) встановити відмінні аспекти вищої освіти, завдяки яким забезпечується такий вплив; 3) показати роль більш високого рівня освіти громадян у розв'язанні проблем реалізації демократії в сучасному суспільстві; 4) визначити проблеми формування демократичної політичної культури в Україні в умовах сучасної реформи вищої освіти.

Однією з найбільш значимих праць, у яких розкривається зв'язок між рівнем освіти та змістом і характером політичної культури суспільства, її придатністю підтримувати демократичну політичну систему, є монографія Г. Алмонда та С. Верби "Громадянська культура: політичні установки та демократія в п'яти країнах". У ній узагальнено результати масових опитувань, які були спрямовані на дослідження політичної культури демократії, а також *тих соціальних структур, на які вона спирається* [1]. Оскільки дана концепція громадянської культури складає основу методології досліджуваної нами проблеми, зупинимось на деяких її змістових моментах.

На думку Г. Алмонда та С. Верби, *політична культура являє собою те, як політична система інтерналізується в знаннях, відчуттях та оцінках її членів*. Політична культура практично будь-якого сучасного суспільства не є гомогенною, вона – це той або інший *тип "суміші"* орієнтацій на об'єкти політичної системи. Демократична політична культура, на відміну від інших, характеризується переважною долею орієнтацій на *участь у політичному процесі та на індивіда як політичного актора*. Саме такі орієнтації гармонійно узгоджуються з демократичними структурами політичної системи і забезпечують тенденцію до стабільності. Таку культуру автори називають *громадянською культурою*.

Розглядаючи освіту як одну з тих соціальних структур, на які спирається громадянська, демократична політична культура, Г. Алмонд і С. Верба вивчали вплив освіти, – її рівня та характеру, – на формування необхідних для такої культури типів політичних орієнтацій членів суспільства. Так, в результаті дослідження було виділено три типи відмінностей між політичними орієнтаціями більш освічених та менш освічених респондентів: 1) є такі політичні орієнтації, які визначаються впливом більш високого рівня освіти – причому в усіх п'яти країнах однаково чинно; 2) є окремі політичні орієнтації, які мало відрізняються в різних освітніх групах – так само, в усіх країнах; 3) існують деякі політичні орієнтації, на які освітній рівень здійснює в різних країнах різний вплив. Та-

кож було помічено, що більшість залежностей між освітою і політичною орієнтацією належить до першого типу, тобто *визначаються впливом більш високого рівня освіти*. Автори наводять дев'ять таких залежностей щодо більш освіченого індивіда, які охоплюють: рівень та характер його поінформованості стосовно політики; увагу до політичного життя; наявність думки з більш широкого кола політичних тем; більш високу ймовірність бути втягненим у політичні дискусії; наявність більшого відчуття свободи обговорювати політичне життя з більш широким колом людей та ін. [1, с. 418-419]. В усіх залежностях відмінності між особами з відносно низькою освітою й тими, хто більш освічений були суттєвими: "В усіх країнах і майже в усіх випадках особи з освітою не вище початкової відрізняються від тих, хто хоча б трохи навчався в університеті, тією частотою, з якою зустрічається дана установка принаймні на 20 відсоткових пунктів, а нерідко й значно більше" [1, с. 419]. Г. Алмонд та С. Верба підкреслюють важливість освіти як фактору, що впливає на демократичні здібності, більш того, який породжує протогоромадянську тенденцію. На їхню думку: "Неосвічена людина або людина з обмеженою освітою – це зовсім інший політичний актор, ніж той, хто досяг більш високого рівня освіти" [1, с. 416]. Крім того, більш високі освітні досягнення впливають на політичну компетентність і *здатні замінити результати сімейної та шкільної політичної соціалізації*. Разом з тим, було встановлено, що більш високий рівень освіти значною мірою пов'язаний з виробленням саме *когнітивних компонентів* громадянської культури і не обов'язково афективних та оціночних, на які скоріше відчутним є вплив національного і групового історичного та життєвого досвіду.

Носій громадянської культури формується в результаті політичної соціалізації, яка є процесом із доволі складним набором факторів. Щодо вищої освіти, то самий її соціалізуючий вплив, на нашу думку, має два аспекти. Перший, – не пов'язаний ані з безпосередньо політичним знанням, ані з конкретним напрямом фахової підготовки, – є характерним для вищої освіти як такої. Це формування здатності аналітичного мислення, вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між явищами; формування навичку застосування проблемного підходу до будь-якої ситуації, розуміння її багатомірності; розвиток вміння працювати з інформацією (оцінка компетентності джерела, часу походження інформації та ін.), об'єктивного підходу в оцінках та належної обґрунтованості зроблених висновків; розуміння призначення понятійно-категоріального апарату та правильне його використання, чіткість і ясність мови; раціональність. Можна очікувати, що будучи добре розвиненими у окремого громадянина, дані вміння та навички так або інакше виступатимуть основою для формування більш високого рівня його політичної культури. Другий аспект – це безпосередньо теоретичні та актуальні знання про політику, які засвоюються через вивчення відповідних дисциплін. Теза про те, що більш високий рівень освіти має надавати людині,

вочевидь, й більш високий рівень соціально-гуманітарної підготовки, останнім часом є надто непопулярною як серед вузькофахових представників, так і серед чиновників від освіти. Разом з тим, на думку американської дослідниці М. Нуссбаум, для того, аби у державі був реалізований принцип демократії, у її громадян мають бути сформовані найменш наступні здібності: 1) здатність розуміти, що за процеси відбуваються в середині країни та за її межами і які причини їх породжують; 2) здатність розуміти наслідки впливу тієї або іншої політики на людей, їхню життєву практику та перспективи; 3) здатність адекватно оцінювати політичних лідерів та їхні можливості; 4) здатність вирізняти дію різноманітних інформаційних та інших технологій і бути стійким до їхнього впливу; 5) здатність розуміти і брати на себе відповідальність за свою участь у політичному житті суспільства; 6) розуміти і приймати культурне, етнічне, релігійне та інше різноманіття людей і соціальних груп; 7) мати цілісне бачення непростой картини соціального світу тощо. Крім того, враховуючи доленосний характер, яким наділені політичні рішення, необхідно також формувати й глибоку гуманітарну складову: уміння уявляти усе різноманіття складних питань, що стосуються людського життя від його початку й до кінця, спираючись на велике різноманіття людських доль, а не просто на узагальнені дані статистики [5, с. 36]. Формування цих здібностей у вищій школі забезпечується, крім іншого, високою якістю навчальних програм, адекватним підбором наукової літератури, високою якістю науково-викладацького складу та застосуванням сучасних методик викладання, високим рівнем академічної дискусії тощо.

Розглядаючи вищу освіту як один з факторів формування громадянської, демократичної політичної культури, ми також маємо вказати й на її роль щодо тих, принаймні двох особливостей соціального життя, які у значній мірі впливають на можливості реалізації демократії у сучасному суспільстві. По-перше, вся класична теорія демократії будувалася на ідеалі освіченого та інформованого громадянина, такого, який може приймати раціональні рішення й має високий рівень політичної грамотності. Проте, у ХХ столітті стало можливим звернутися до емпіричних досліджень громадської думки, що їх було проведено, зокрема, Ф. Конверсом у 1930-х рр., Р. Берельсоном та П. Лазарсфельдом у 1940-1950-х рр., Г. Алмондом та С. Вербою у 1959-1960 рр. тощо. Реальність виявилася далекою від класичного демократичного ідеалу. Першими ж результатами стали дані, які не дуже добре характеризували середнього громадянина як щодо його інформованості так і щодо його політичної грамотності. В наслідок цього, модель інформованого громадянина зазнала серйозної критики, адже вона потребує від громадян незвичайного інтересу до суспільного життя, допитливості та значних зусиль, а це робить демократію неможливою: “жорстка вимога високого рівня залучення громадян, у той час, як повсякденні справи не дозволяють їм приділяти політиці більшу кількість часу, або про-

сто не буде виконуватися, або при її виконанні будуть порушуватися свободи громадян” [7, с. 17]. Аби реабілітувати свої уявлення, дослідники припустили, що ідеальний громадянин не є завжди активним, а скоріше *потенційно активним* і проявляє увагу до політичних проблем лише за сигналу тривоги. Тим більше, такий ритм політичної активності може бути ефективним для цілей демократії за умов якісної політичної соціалізації, коли певна кількість громадян мають ключові знання про суспільство та політику. Застосування таких знань у будь-який актуальний момент часу має допомагати відносно швидко отримати досить адекватну картину політичної ситуації. Інше питання: як можливо виконати це завдання?

По-друге, у 1930-1940-х рр. для багатьох експертів основним було також питання про вплив ЗМІ на громадську думку. Існували небезпідставні побоювання, що розвиток сучасних ЗМІ призведе до епохи тоталітарного панування еліт (теорія магічної кулі або ін’єкції, теорія масового суспільства). Однак, порівняно з тим ефектом, на який очікували, матеріали ранніх досліджень виглядали досить обнадійливими – вплив ЗМІ фіксувався як відносно незначний. Зокрема, дослідження П. Лазарсфельда показали, що медіа не є такими небезпечними та всемогутніми (теорія обмежених ефектів) [2, с. 47-51]. Проте, дуже швидко віра в мінімальність ефектів медіа, заперечення можливості домінування еліт у громадській думці з використанням ЗМІ серйозно похитнулися. Застосовуючи різні методологічні підходи, кілька дослідницьких груп виявили докази значного впливу ЗМІ. Хоча стара модель, в якій медіа грають роль магічної кулі або ін’єкції, й не була відроджена, багато дослідників комунікації досить високо оцінювали ефекти дій ЗМІ і тих політиків, які їх використовують. Так, наприклад, американський політолог Дж. Цаллер, який досліджував природу та фактори зміни громадської думки у зв’язку з виробництвом та соціальним розподілом знання і був оптимістом щодо відносної автономії громадськості, джерелом знань про політику, їх виробником вважав еліти, чії ідеї та установки відображають ЗМІ. Саме домінування еліт Дж. Цаллер визначив як: “ситуацію, у якій еліти змушують громадян прийняти таку думку, яку вони не прийняли б, якби їм була доступна більш якісна інформація й вони могли б проводити аналіз політичної ситуації” [7, с. 466-467]. За таких умов можна прийняти найкраще рішення на основі доступної інформації й при цьому припуститися страшної помилки. Означена таким чином проблема виявляється дуже складною, здається навіть, що безвихідною для долі демократії. Проте, іншим, принаймні протилежним відвертій маніпуляції, шляхом просто змушені йти опозиційні ЗМІ. Забезпечуючи простір для суспільних дебатів, вони мають сприяти тому, аби люди на основі раціональної аргументації вирішували, якими вони хочуть бачити шляхи розвитку свого суспільства. А це, в свою чергу, визначає й напрямок урядової політики. Разом з тим, за такої моделі взаємодіє ЗМІ та демократії необхідно знов-таки щоб

громадяни, як учасники дискусій, так і глядачі/слухачі мали належний рівень освіти та політичної грамотності.

Проведений нами аналіз чинного Закону України “Про вищу освіту” (далі: Закон) виявив його пріоритетну орієнтацію на потреби виробництва та бізнесу. Зокрема, Законом передбачається регламентація освітньої діяльності: “... з метою **підготовки конкурентоспроможного людського капіталу** для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях” [4]. Ця орієнтація фактично присутня в усіх розділах Закону. В Україні сьогодні впроваджується модель вищої освіти, яка є *технократичною* за своїм характером. Найбільш привабливими сторонами цієї моделі з точки зору її апологетів від політики, виробництва, науки, є вузька спеціалізація, “необтяжена” гуманітарним та соціально-політичним знанням. Серед населення переваги цієї моделі освіти очевидно вбачаються у тому, що саме сильний акцент на спеціалізації зробить у подальшому молоду людину конкурентоспроможною на ринку праці, надасть можливість не просто знайти роботу, а й розраховувати на її пристойну оплату. За умов нинішнього економічного стану в країні це виступає потужним аргументом. Проте, при впровадженні технократичної моделі, сама освіта стає лише додатком до виробництва й орієнтується на суто економічні показники фактично повністю ігноруючи свої завдання щодо передачі культури, розвитку особистості, формування політичної грамотності тощо. Хоча у самому Законі вища освіта й визначається як сукупність, у тому числі, світоглядних та громадянських якостей, морально-етичних цінностей, які є за складністю вищими, ніж рівень повної загальної середньої освіти, ані в Законі, ані в супутніх йому документах не прописані необхідні для цього механізми реалізації. Навпаки, впровадження Закону призводить не тільки до значного скорочення кількості годин на вивчення гуманітарних та соціально-політичних дисциплін, але й до звуження самої можливості їх вивчати. В одній з попередніх праць нами детально проаналізовано передбачені Законом зміни щодо даного питання й колізії та проблеми, які з ними пов’язані [6]. Такі базові для формування когнітивних орієнтацій політичної культури дисципліни, як філософія, соціологія та політологія не є тепер обов’язковими для вивчення студентами всіх спеціальностей у ЗВО. Вони можуть бути включені (або не включені, що залежить від цілого ряду об’єктивних та суб’єктивних факторів) до списку “дисциплін за вибором студента” та бути обраними (або не обраними) за його власним бажанням, що теж не має повної гарантії в силу організаційних складнощів. Таким чином, сьогодні в Україні соціалізуючи можливості вищої освіти щодо політичної культури зведені до мінімуму й мають лише ймовірнісний характер.

Низький рівень гуманітарної та соціально-політичної підготовки населення країни накладає на нього дуже значні обмеження й несе в собі ряд

серйозних загроз. Хоча сама демократія наразі залишається ідеалом суспільно-політичного устрою, широке громадянство та достатньо високий рівень участі населення в політиці вже є однією з ознак сучасної демократичної політичної дійсності. Тому соціально-гуманітарні засади мають високу значимість. Відмова від гуманітарних та соціально-політичних складових освіти з рештою призводить до втрати людьми їхньої суб’єктності й неспроможності реалізувати свій громадянський потенціал. Французькі дослідники ще наприкінці 60-х рр. минулого століття відмічали, що технократична модель освіти є дуже зручною для правлячого класу, і не тільки в силу її економічності, але й тому, що вона створює найбільш сприятливі умови для розв’язання політичних проблем та утримання влади. Оскільки освіта широких мас зводиться в основному до оволодіння професійними навиками, їхня культура консервується на досить низькому рівні, вони опиняються приреченими на ерзац культуру – так звану масову культуру. Правляча еліта, маючи у своєму розпорядженні чисельні ЗМІ, отримує у цьому випадку найбільш сприятливі умови для того, аби використати культурну прогалину у своїх політичних інтересах, маніпулюючи свідомістю людей, адаптуючи їх до вигідних для себе цінностей [8, с. 319]. При цьому, девальвуючи освіту для більшості, еліта спроможна забезпечити повноцінне всебічне навчання своїх нащадків у відповідних закладах з фундаментальною гуманітарною та соціально-політичною підготовкою – приватних або державних, переважно за кордоном.

Впровадження в Україні технократичної моделі освіти, пов’язане з прагненням залучитися до світових освітніх тенденцій. Сьогодні ж вони є у тому числі й такими, що: “Практично в усіх країнах світу у початковій та середній школі, в коледжах та університетах скорочується об’єм вивчення гуманітарних наук і різних видів мистецтв ... держави беруть курс на короткотермінову рентабельність і формують корисні, такі, у яких існує найбільша потреба, уміння, необхідні для отримання прибутку” [5, с. 13]. Результатами такої моделі освіти стають, зокрема, обмеженість поведінкового репертуару і мислєдіяльнісних стратегій, а також формальний, суто технічний підхід до рішення складних проблем людського життя, так званий “екстремізм простих рішень” [9, с. 36-37]. У зв’язку з цим М. Нуссбаум вважає, що освіта, яка націлена виключно на досягнення економічної ефективності в рамках світового ринку виховує у людей якості, які загрожують самому існуванню демократії і безумовно заважають створенню достойної світової культури [5, с. 151].

Таким чином, в результаті тих змін, що відбуваються сьогодні в сфері вищої освіти України (та й освіти взагалі), можна очікувати формування такої політичної культури, яку характеризуватиме надзвичайно низький рівень політичної грамотності (когнітивний компонент) населення, зокрема, тієї його частини, яка займає важливі позиції у суспільстві і здатна здійснювати вплив на інших. Хоча у сучасній демократії багато проблем і словоспо-

лучення “криза демократії”, “хвора демократія”, “синдром демократичної втоми” та ін. набули вже широкого розповсюдження в науковій літературі, демократія все одно наразі вважається “кращою серед гірших” форм правління, вченими розробляються різні теорії демократії, відбувається пошук оптимального способу поєднання легітимності представництва – участі представників народу в управлінні державою, з вимогами ефективності – їхньою здатністю швидко й успішно розв’язувати проблеми суспільства. Незважаючи на це, зазначений вище тип політичної культури значно ускладнюватиме практичну реалізацію ідеї демократії, а впровадження демократичних інститутів та принципів демократії в українське законодавство носитимуть досить формальний характер.

Разом з тим, впровадження технократичної моделі освіти може бути пов’язане з формуванням технократичної влади: “Технократи займуть місце політиків у парламенті й будуть управляти країною, не турбуючись про вибори, пропонуючи рішення, розраховані на довгу перспективу, проводячи непопулярні реформи. Управління країною стане в їхніх руках питанням *civic engineering*, “менеджменту з усунення проблем” [3, с. 13-14]. На думку бельгійського вченого Д. Ван Рейбрука, фактично будь-яка сучасна національна держава набула технократичного відтінку за рахунок того, що ряд компетенцій було передано з демократичного поля у деяке інше місце: зросла влада центральних банків, Європейської комісії, МВФ та ін., які не будучи виборними органами багато у чому сприяють послідовній технократизації прийняття рішень [3, с. 14]. Хоча політика як така є чимось більшим ніж хороше управління, – рано чи пізно в ній постають й питання морального вибору, – технократична влада “під прикриттям” скоростиглої економічної ефективності зводить політику до простого менеджменту, а питання “демократії де факто” взагалі вилучається з порядку денного.

Подальший розвиток досліджень ми бачимо у вивченні того, як сучасні освітні реформи можуть вплинути на соціальну структуру суспільства та які наслідки це матиме для реалізації політики демократії в Україні.

Список використаних джерел

1. Алмонд Г. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / пер. с англ. Е. Генделя. М.: Мысль, 2014. 500 с.
2. Бакулев Г. П. Массовая коммуникация: Западные теории и концепции. М.: Аспект Пресс, 2005. 176 с.
3. Ван Рейбрук Д. Против выборов: дело демократии. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2018. 106 с.
4. Закон України “Про вищу освіту” від 01.07.2014 р. №1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №37-38. ст.2004. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#n2>
5. Нуссбаум М. Не ради прибыли. Зачем демократии нужны гуманитарные науки. М.: “Государственный университет – Высшая школа экономики (ГУ ВШЭ)”, 2014. 192 с.
6. Фабрика А. А. Возможные наследия реализации нового подхода до вивчення циклу гуманітарних та соціально-економічних дисциплін у вишах. *Гілея*. 2016. Вип. 105 (2). С. 304-307.
7. Цаллер Дж. Происхождение и природа общественного мнения. / пер. с англ. А. А. Петровой. М.: Институт Фонда “Общественное мнение”, 2004. 559 с.
8. Шубкин В. Н. Социология и общество: Научное познание и этика науки. Монография. М.: ЦСПиМ, 2010. 424 с.
9. Шувалов А. В. Принцип симфонии в системе образования: Философско-педагогическое эссе. *Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология*. 2011. Вып. 1 (20). С. 29-41.

References

1. Almond H., Verba S., 2014. *Hrazhdanskaia kultura: polytycheskye ustanovky i demokratyia v piaty stranakh* [The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations] / per. s anhl. E. Hendelia. M.: Mysl.
2. Bakulev H. P., 2005. *Massovaia kommunykatsyia: Zapadnye teoryi i kontseptsyy* [Mass Communication: Western Theories and Concepts]. M.: Aspekt Press.
3. Van Reibruk D., 2018. *Protiv vyborov: delo demokratii* [Against Elections: The Case for Democracy]. Moskva: Ad Marhynem Press.
4. Law of Ukraine On Higher Education 2014. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, №37-38. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#n2>
5. Nussbaum M., 2014. *Ne rady prybyly. Zachem demokraty nuzhny humanitarnye nauky* [Not for profit: why democracy needs the humanities]. M.: “Hosudarstvennyi unyversytet – Vysshaia shkola ekonomyky (HU VShE)”.
6. Fabryka, A. A., 2016. *Mozhlyvi naslidky realizatsii novoho pidkhodu do vyvchennia tsykladu humanitarnykh ta sotsialno-ekonomichnykh dystsyplin u vyshakh* [Possible consequences of implementing the new approach in the study cycle of humanitarian and socio-economic disciplines in the university]. *Hileia*, issue 105 (2), pp. 304-307.
7. Tsaller Dzh., 2004. *Proyskhozhdenye y pryroda obshchestvennoho mnenyia* [The Nature and Origins of Mass Opinion]. / per. s anhl. A. A. Petrovoi. M.: Ynstytut Fonda “Obshchestvennoe mnenye”.
8. Shubkyn V. N., 2010. *Sotsyolohyia i obshchestvo: Nauchnoe poznanye i etyka nauky. Monohrafyia* [Sociology and society: Scientific knowledge and the ethics of science. Monograph]. M.: TsSPyM.
9. Shuvalov A. V., 2011. *Pryntsyp symfony v systeme obrazovaniia: Fylosofsko-pedahohycheskoe esse* [Principle of Symphony in Education System: A philosophical-pedagogical essay]. *Vestnyk PSTHU IV: Pedahohyka. Psykholohyia*, issue 1 (20), pp. 29-41.